

Sztenderdizáció és/vagy nyelvi asszimiláció?

Megjegyzések az erdélyi menekültek nyelvhasználatában észlelhető változásokról

BARTHA CSILLA

1988-tól végeztem és végzek* terepmunkát az erdélyi menekültek körében Budapesten és Békéscsabán.

25 adatközlővel készítettem interjút nem sokkal érkezésük után, mely felvételek egyik része egy irányított beszélgetés, másik része pedig egy nyelvhasználati és egy önértékelő kérdőív. Ezen interjúk célja az volt, hogy adatközlőim a beszélgetések során minél jobban közelítsenek saját természetes nyelvhasználatukhoz. A kérdőívben a választékos beszélgetést előidéző témaköröktől fokozatosan haladtunk a fesztelenebbek felé.

A labovi paradoxont pedig, mely szerint a nyelvésznek azt kell vizsgálnia, hogy beszélnek az emberek, amikor nem figyelik őket (vö. Labov 1972), kérdőívemben nem a halálveszedelem-kérdéskör (vö. Labov 1984) indikálta, hanem beszélgetés az otthon hagyott családról. Azt hiszem, ez nem szorul magyarázatra. Az is igaz azonban, hogy a „Hogyan érkezett Magyarországra?” kérdés ugyanazt a hatást váltotta ki a megkérdezettekben, mint a család, főleg ha az illető zöldhatáron érkezett. A tapasztalat azt mutatja, hogy erről a témáról szívesen és oldottan beszéltek.

A nyelvhasználati kérdésekre adott válaszokból nyomon követhető: hol, mikor, kivel, milyen helyzetben, milyen tényezők hatására választották egy-egy szituációban a magyar, illetve a román nyelvet. A befolyásoló tényezők apropóján említek meg egy kedves példát: az „Ön mi

* Itt mondok köszönetet Kontra Miklósnak, aki támogatásával és szakmai segítségével lehetővé tette e vizsgálat létrejöttét.

alapján dönti el egy idegen emberről, hogy tegezi vagy magázza?" kérdésemre 20 éves mezőgépezs adatközlőm ezt válaszolta: „Csak akkor tegezem, ha *salapétában* ('munkaruha') van. Különben azt mondom: maga. Ha nyakkendője van, akkor biztos.”

A beszélgetésekből minden olyan nyelvi adatot kódoltam, ami eltér a magyarországi sztenderd nyelvhasználattól. Céduláztam tehát a kódváltást, a kölcsönzés különböző eseteit, az interferencia-jelenségeket és természetesen a regionális jelenségeket is (1. számú táblázat), hiszen azok is szerves részei az egyes kontaktusváltozatoknak: nem is szólva arról, hogy a vizsgált adatok legnagyobb hányadát jelentik. Klasszifikálásukra most nem térek ki.

1. számú táblázat

SZÓKÖLCSÖNZÉS	flukszra – futószalagra szekción – tagozaton fisa – munkalap kanalizálódtak le (konfliktusok) – vezetődtek le rekondicionáló műhely – felújító-/javítóműhely kazetafónt – magnetofont
REGIONÁLIS FORMÁK	farmeres – telepvezető egy-négy osztály – alsó tagozat alméernöki – üzemméernöki ? (m. orv. !) rögtönzés – írásbeli röpdolgozat kell beszéljek beszéltem vele – együtt jár vkivel, környékezi mateket; haverek
INTERFERENCIA-JELENSÉGEK	rája kellett tenni három sor vatta – a trebuit să pună trei rânduri de vată negyven darab kellett csinálni – a trebuit să fac patruzeci de bucați 23 augusztus – donăzeci și trei august adtam egy telefont – I-am dat un telefon

A kutatás jelen stádiumában 1,5-2 év elteltével ismét interjúkat készítek ugyanazon adatközlőkkel, megpróbálva a kódolt nyelvi adatokat valamilyen formájukban újra előhívni.

A két vizsgálat eredményeinek összevetésével azt kívánom megállapítani, hogy bizonyos magyarországi tartózkodás után, amikor már megoldódtak a menekültek elhelyezkedési, letelepedési nehézségei, megváltozott szociális háló mellett, a magyarországi tömegkommunikációs eszközök állandó hatásának is kitéve hogyan mozdulnak el a magyarországi sztenderd felé.

Egyik oldalról vizsgálandó tehát a regionalitások mozgása, vagyis a szűkebben értelmezett sztenderdizáció: az a folyamat, amikor a beszélő vagy beszélő közösség saját erdélyi normája felől közelít a magyarországi sztenderdhez: regionális nyelvi jelenségeit nyelvhasználatában felcseréli magyarországi sztenderdbeli megfelelőjükkel. Másik oldalról vizsgálnunk kell, mi történik a kölcsönszavakkal és az interferenciajelenségekkel egy megváltozott egynyelvű-anyanyelvi környezetben. A kétnyelvűséggel összefüggő jelenségek kicserélődését és a folyamatot kísérő s befolyásoló szociológiai tényezőket, – valamint azt, amikor a beszélő bizonyos szociológiai-pszichológiai motiváló erők hatására fél-sztenderd s nem sztenderd alakokat is átvesz – egy nagyobb halmazba, a nyelvi asszimiláció halmazába soroltam, amely egyrésztől természetesen tartalmazza a sztenderdizációt is.

A kutatás második fázisa még nem zárult le, így elhamarkodott lenne végkövetkeztetéseket levonnunk a jelenleg rendelkezésünkre álló korpusz ismeretében. Ehelyett a dolgozat most következő részében az első felvételek anyagából példákat és mintákat mutatok be. A második részben pedig hipotézisemet vázolom: milyen inter- és extralingvális erők hatására mozdulhat el a menekültrétegek nyelvhasználata az első norma- és szabályrendszer irányából (erdélyi regionális sztenderd) a második (magyarországi sztenderd) felé. S milyen nyelvi stratégiák és szociális magatartásminták kísérik e folyamatokat.

A 25 adatközlőből egy kétszer öt fős mintán vizsgáltam a fentebb már említett jelenségeket. Mindegyik interjú anyagából kiválasztottam 30 percet, amikor az adatközlő a munkájáról és az iskoláról beszél. A kiválasztás egyetlen szempontja az életkor volt. Az első csoport a 14-20

éves korosztály, a második a 35-40 év közötti generáció. A két csoport az iskolázottság fokában is különbözik egymástól: az 1. csoport alsó és középiskolákat végzett, míg a 2. csoport tagjai mind diplomások. A null-hipotézis jelen esetben azt jelenti, hogy a vizsgált jelenségek és az életkor között nincs összefüggés.

Összességében a legnagyobb eltérést az interferencia-jelenségek esetében tapasztaltam, ami azzal is magyarázható, hogy az 1. csoport tagjai az ún. kritikus periódus (pubertás) előtt sajátították el a román nyelvet, szemben a 2. csoporttal. (vö. Brown 1980). Az, hogy a kölcsönszavak aránya magasabb a románt felnőtt korban tanult 2. csoportnál, megegyezik amerikai–magyar kétnyelvűségi vizsgálataim eredményeivel, ahol az első generáció tagjai lényegesen több kölcsönszót használtak, ugyanakkor kevesebbszer interferáltak magyar megnyilatkozásaikban, mint a 2. generáció, akik az angol nyelvet gyermekkorban tanulták (vö. Bartha 1991a).

Annak eldöntésére, hogy ténylegesen van-e összefüggés a kódolt nyelvi jelenségek típusai és az életkor között, elvégeztem egy T-próbát, amelynek eredményei a 2. számú mellékletben láthatók: csak az interferencia-jelenségek esetében mutatkoznak szignifikáns különbségek a két korcsoport között.

Az életkor azonban önmagában nem ad magyarázatot az egyes jelenségek előfordulásának különbségeire. A második nyelv elsajátításának ideje elsősorban a beszélők nyelvi kompetenciáját befolyásolja, de ugyanolyan meghatározó szereppel bírnak a nyelvhasználat színterei is: a család, iskola, munkahely stb.

Ebben a tekintetben az 1. minta adatközlői között is mutatkoznak különbségek. A nyelvhasználati kérdőív alapján illusztrációként kiválasztottam három adatközlőt, akiknek mindkét szülője magyar, ugyanakkor az otthoni és az iskolai nyelvhasználat szempontjából lényegesen különböznek egymástól (3. számú melléklet).

2. számú melléklet

T-próba: kor és regionális jelenségek összefüggése

	Esetszám	Mintaátlag	Szórás	Sztenderd hiba
35-40 évesek	5	11,4000	5,079	2,272
14-20 évesek	5	10,8000	3,701	1,655
		F érték	Kétkimenetelű valószínűség	
		1,88	p < 0,555	

T-próba: kor és szókölcsonzések összefüggése

	Esetszám	Mintaátlag	Szórás	Sztenderd hiba
35-40 évesek	4	9,5000	9,256	4,628
14-20 évesek	5	6,2000	3,421	1,530
		F érték	Kétkimenetelű valószínűség	
		7,32	p < 0,084	

T-próba: kor és interferencia-jelenségek összefüggése

	Esetszám	Mintaátlag	Szórás	Sztenderd hiba
35-40 évesek	4	1,2500	1,258	0,629
14-20 évesek	2	10,0000	11,314	8,000
		F érték	Kétkimenetelű valószínűség	
		80,84	p < 0,006	

3. számú melléklet

adatközlő	regionális jelenség	kölcsönzés	interferencia-jelenség
M [*]	15 ^{**}	3	0
M=R	14	8	0
R	6	11	18

* M: az adatközlő otthoni nyelvhasználata, valamint az oktatás nyelve kizárólag magyar volt; csak magyar nyelvű könyveket és folyóiratokat olvasott; csak a magyarországi rádió adásait hallgatta rendszeresen.

M = R: az előbbi esetekben felváltva használta a magyar, illetőleg a román nyelvet.

R: a használati nyelv inkább román volt.

** előfordulások száma

A számok mellé – korántsem általános érvénnyel – három észrevétellel kívánkozok:

1. A regionalitás ott a legerősebb, ahol a nyelvhasználat szinterei Erdélyben magyarok voltak.
2. Minél kisebb a román megnyilatkozások előfordulása, annál kevesebb kölcsönszót használnak magyar beszédükben.
3. Az aktuális interferencia-jelenségek száma akkor a legmagasabb, ha a beszélő megközelítőleg tökéletesen elsajátította a román nyelvet.

Előadásom eddigi részének példái és számadatai az érkezés idejének nyelvállapotát, helyesebben annak egy szegmentumát mutatják be. De vajon mi várható az eltelt idő függvényében? Most vázolandó feltételezéseimet maguk adatközlőim látszanak bizonyítani, hiszen az első felvétel óta eltelt 1,5-2 évben rendszeres kapcsolatot tartottam velük, s módomban volt a „résztvevő megfigyelő” szerepét játszani számtalan nyelvi és nem nyelvi szituációban.

Kiindulási pontjaim a következők:

1. van egy erdélyi sztenderd és annak regionális változatai.
2. főleg a fiatalabb generációk nyelvhasználatában a kétnyelvűségből

adódó nyelvi jelenségek normatívak, bilingvis környezetükben az egész közösség által elfogadottak.

Nem szeretném a kétnyelvűség eddigi definícióit egy továbbit szaporítani. Annyi viszont megállapítható, – amint azt az idézett példák is mutatják –, hogy a 14-20 éves korosztály és a 35-40 év közötti generáció azon tagjai, akik felsőoktatási tanulmányaikat románul végezték, valamint a nagyobb, etnikailag vegyes települések munkahelyein dolgozók valamilyen mértékben kétnyelvűek. Magyarországra történő migrációjuk nyelvileg meghatározó változásokat hozott:

1. Bilingvis nyelvi környezetből monolingvis – anyanyelvi környezetbe kerültek – a nyelvhasználat szinte minden területén: lakóhely, közvetlen környezet, munkahely, iskola, hivatal, vallás stb.
2. Az esetek nagy százalékában megváltozott státuszuk; sokszor alacsonyabb presztízsű munkakörökben dolgoznak, mint otthon (vö. TÁRKI-füzetek: Jelentés az erdélyi menekültekről 1989).
3. Nyelvhasználatuk, nyelvváltozatuk presztízsváltozása

Mit értek ez alatt? Mindenki ismeri azt a magyarországi emberek által gyakran emlegetett – nem egészen nyelvi konnotációjú – mondást, mely szerint „Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul”. A gyakorlat azonban egészen mást mutat. Nemcsak a társadalom alsóbb rétegeiben érezték adatközlőim a velük, ennek következtében nyelvhasználatukkal szemben tanúsított intoleranciát (lásd még Bartha 1991b). A szakirodalomban számos utalást találunk erre a többnyelvű társadalmakban valóban létező vagy csak a kisebbség által a többségi nyelvet beszélőknek tulajdonított attitűdre. A menekültek úgy érzik, hogy romániai magyar nyelvváltozatuk alacsonyabb presztízsű a magyarországihoz képest, ezért gyakran fokozott erőfeszítéseket tesznek, hogy nyelvileg integrálódjanak az új közösségbe. Úgy érzik, ez lehet számukra a társadalmi-anyagi felemelkedés egyetlen útja. Anyanyelvi környezetéről lévén szó, meglepőnek tűnhet ez a megállapítás, de elég, ha a sztenderd és stigmatizált változatok vagy a sztenderd és a nyelvjárások viszonyára gondolunk.

Az integrációra való törekvés az itt-tartózkodással arányosan különféle magatartásformákat implicál. A kétnyelvűséggel összefüggő

jelenségek fokozatosan eltűnnek magyarországi nyelvhasználatukból, s a kétnyelvű kommunikál kétnyelvűvel alaphelyzet számos szituációban tartósan megváltozik: kétnyelvű kommunikál egynyelvűvel helyzetre. A kétnyelvű beszélő nyelvi produktumainak vizsgálatakor Grosjean is különbséget tesz a két szituáció között, hiszen az egynyelvűvel való kommunikációban a bilingvis beszélő tudatosan kerüli a másik nyelvi kódot – kivéve, ha bizonyos pszichikai körülmények, mint fáradtság, idegesség stb. közrejátszanak (Grosjean 1982). Van tehát létjogosultsága e két kommunikációs helyzet elkülönítésének, noha nekem csak az utóbbit sikerült vizsgálnom.

Rendkívül fontos mozgatóerő a menekült-státusz, amely az egyén számára mindenképpen a presztízvesztés és a frusztráció érzetével párosul. S mivel a menekült-státusz legérzékenyebb jele a „másképp beszélek, mint ők”; „nem tudok jól magyarul, mert román szavakat is használok”-effektus – adatközlőim efféle kijelentésekkel értékelték magukat az interjúban –; igyekeznek minél előbb feloldani ezt a gátlást, elsősorban a nyelvhasználatban.

Az erdélyi regionális sztenderdhez közelített és bilingvis elemeket tartalmazó nyelvváltozatokat aktuálisan feladva próbálnak elmozdulni egyrészt a magyarországi sztenderd irányába (sztenderdizáció), másrészt a részben már említett mikroszociális motiváló erők (minél inkább integrálódni a kisközösségbe is) hatására asszimilálódni közvetlen környezetükhöz. Vagyis a magyarországi sztenderdtől eltérő, a sztenderd szempontjából stigmatizált változatokat is átvesznek (nyelvi asszimiláció). Egy konkrét példa az utóbbi jelenségre: egyik 14 éves adatközlőm családjával Szomoron, Zsámbéktól néhány kilométerre telepedett le, s naponta bejár egy budapesti iskolába. Amikor megkérdeztem tőle, mi a véleménye az itteniek beszédéről, megdöbbenve mondta, hogy Szomoron az emberek úgy beszélnek, hogy *a ember*, *a autó*. Ő ilyen otthon nem tapasztalt. Tehát határozottan elítélte ezt a formát. Másfél évvel később tanúja voltam egy beszélgetésnek, amely adatközlőm és egy szomori illető között zajlott, s az erdélyi fiú előszeretettel használta a korábban elítélt változatot. Családi körben, iskolatársai között, de a velem való beszélgetésekben is kerülte. E példa érzékelteti a sztenderdizáció és az asszimiláció közötti különbséget is.

De hogyan mennek végbe valójában a kódolt jelenségcsoportok változásai? Egyetértek Ervin-Tripp (1972) megállapításával, mely szerint a horizontális és vertikális kookkurencia-szabályok értelmében a fonológiai-grammatikai-lexikai jegyek együtt mozognak. A vizsgálatból mégis úgy tűnik, hogy leghamarabb a lexika szintjén találunk eltéréseket, ha van a magyarországi sztenderdben egyenértékű megfelelő.

Mivel az erdélyi és a magyarországi nyelvhasználati norma nem feltétlenül azonos, az egyes szituációkban a beszélő a helytől, beszédpartnertől stb. függően tudatosan vagy automatikusan választ az egyik vagy a másik változat elemei közül. A folyamatot Giles et al. (1987) nyomán a NYELVHASZNÁLATI ALKALMAZKODÁS HIPOTÉZISÉNEK nevezném, amely az egyes megvalósulásokban kifejezi a beszélő vagy beszélő közösség szociális integrációra vagy elkülönülésre való törekvését. A megfigyelhető konvergáló/divergáló magatartásminták széles skálán mozognak. Eltérő kimenetei lehetnek a következő alaphelyzeteknek:

I.a. erdélyi menekült kommunikál erdélyi menekülttel

b. erdélyi menekült kommunikál otthon maradt erdélyi magyarral

II. erdélyi menekült kommunikál magyarországi magyarral

Tapasztalataim szerint az I. helyzetben gyakrabban választják a nyelvi repertoár otthonról hozott elemeit, míg a II. esetben éppen az ellenkezője történik. Mindemellett az alkalmazkodásnak mindkét esetben azonos mozgatói vannak:

- a beszédpartner szociális jóváhagyásának előidézése;
- a kommunikáció hatékonyságának fenntartása;
- az azonosságtudat fenntartása a partnerek között;
- lojalitás a saját, illetőleg az új közösséghez;
- azonos státusz elérése.

A divergáló magatartás ezzel szemben a különállást, a lojalitás, a presztízsnövekedésre való törekvés hiányát jelenti.

Számtalan más körülmény is befolyásolja még a konkrét választást. Meg kell említenünk a használati gyakoriság stabilizáló erejét; a megváltozott körülményeket (rendszeres hazalátogatás, visszatelepülés); a menekültcsoportok egymással történő érintkezésének gyakoriságát és intenzitását.

Az előbbiekkel összhangban úgy tűnik, hogy az erdélyi menekültek nyelvhasználata diglosszikus vonásokat is mutat, ahol a fölértétegződött (high) változatot a magyarországi sztenderd, illetve annak közelítése, míg a sztenderd alatti (low) változatot saját hozott, már csak a családban használt nyelvváltozatuk képviseli.

Az otthoni kétnyelvűségből adódó és a regionális nyelvi jelenségek magyarországi környezetben, a nyelvhasználat számos színterén visszaszorulóban vannak ugyan, de annak eldöntése, hogy a vázolt kommunikációs alaphelyzetekben ténylegesen mi és hogyan történik, további vizsgálatot igényel.

IRODALOM

- Bartha Csilla 1991a. *Nyelvhasználat – emigráns kétnyelvűség: Szociolingvisztikai vizsgálatok a detroiti magyar közösségben*. Bölcsészdoktori értekezés, ELTE. Kézirat.
- 1991b. „Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai”. *REGIO* 1991. 1: 77-87.
- Brown, H. D. 1980. *Principles of Language Learning and Teaching*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Csepeli Gy. – Sík E. – Tarjányi J. – Závecz T. 1989. *Jelentések az erdélyi menekültekről 1989 július*. Gyorsjelentések 3. TÁRKI.
- Ervin-Tripp, S. 1972. „On sociolinguistic rules: Alternation and co-occurrence.” Gumperz, J.J. és Hymes, D. szerk., *Directions in sociolinguistics*. New York, Holt, Rinehart & Winston.
- Giles, H. és mtsai 1987. „Speech Accommodation Theory: The First Decade and Beyond.” McLaughlin, M.L., szerk., *Communication Yearbook 10*, Sage, Beverly Hills, CA.
- Grosjean, F. 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Labov, W. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- 1984. „Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation.” John Baugh és Joel Sherzer, szerk., *Language in Use: Readings in Sociolinguistics* 28-53. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.